

Jelena Zlatar

Filozofski fakultet, Zagreb

Filozofija/sociologija

Pojam i značenje mase u nekim filozofskim, sociološkim i psihološkim teorijama

1. UVOD

Značenjima mase i gomile bavili su se mnogi filozofi, sociolozi i psiholozi kako kroz povijest tako i danas. U ovom radu nastojat će se prikazati analiza i značenje pojmova mase i gomile, koristeći se pritom radovima Gustava le Bona, Hosea Ortege y Gasset, Sigmunda Freuda i Franza Neumanna, kroz prizmu Karla Jaspersa i njegove 'Duhovne situacije vremena'. Jaspers se koristi pojmom mase za objašnjenje i bolje razumijevanje pojedinca, opstanka i vremena. Vidljivo je to iz njegova stava: »Ako tražim duhovnu situaciju vremena, znači da želim biti čovjek« (Jaspers, 1998:23). Za Jaspersa je razvitak mase neposredno povezan s razvojem industrije, odnosno s racionalizacijom rada, te napose s mehanizacijom.¹

Što se tiče same definicije pojma mase, postoji mnogo pristupa, ali za početak bih ponudili sljedeću definiciju: »Masa je društveni proizvod i nije prirodno nepromjenjiva. Ona nije zajednica prvotno bliska individuumima, nego spoj nastao racionalnom primjenom iracionalno-psiholoških činilaca. Masa čovjeku stvara iluziju bliskosti i povezanosti, ali upravo ta iluzija pretpostavlja atomiziranost, otuđenost i nemoć pojedinca.« (Adorno, i Horkheimer, 1980:87). Kako masa nije pojedinac te kako je njezina moć u njezinoj kvantiteti, ona nema svoju bit. Čovjek u masi postaje dio neraščlanjene gomile ljudi u nekoj situaciji. Masa u aparatu opstanka djeluje neprekidno, dok u publici i ljudskoj gomili djeluje prolazno. Le Bon ulogu vremena objašnjava kao tlo iz kojega će niknuti mišljenja i vjerovanja gomile. Zato se određene ideje ostvaruju u određenom vremenu, ovisno o njihovu korištenju koje seže u daleku prošlost. »One su kćeri prošlosti i majke budućnosti, no uvijek robinje vremena.« (Le Bon, 1989:88).

Cilj ovoga rada jest iznijeti društvena (sociološka) i psihološka značenja masa i gomila, koristeći se pritom ranije spomenutim autorima. Posebno se pokušala os-

¹ Podjela rada rezultirala je time da ljudi postaju dijelovi mehanizma u kojem sudjeluju kao kotačići složene mašinerije, gubeći tako volju za radom, a time i veliki dio osobnosti. Stvaranje takvog složena aparata ipak ima i dobrih strana; danas je opskrbljenost u svijetu bolja nego ikada ranije, prosječno trajanje života je produženo, glad je smanjena itd. No, kao što je napredak tehnike na neki način proizveo masu, tako i sama tehnika u mnogim aspektima ovisi o toj istoj masi (npr. očekuje se da proizvodnja bude usklađena s ocjenom potrošača i slično).

tvariti sinteza različitih mišljenja, tj. njihova što potpunija i preglednija analiza, u okviru Jaspersova pogleda na duhovnu situaciju vremena i opstanak na koji se danas »... s opće raširenom samorazumljivošću gleda kao na opskrbu masa u racionalnoj proizvodnji na temelju tehničkih izuma... Postane li to znanje o cjelini jednog shvatljivog procesa ljudskog uređenja svijeta odlučujućom sviješću o bitku sadašnjosti, učini li se, dakle, kako čovjekova zbilja nije zapravo ništa drugo doli poredak masa u skrbi za opstanak, onda ono neizbježno nije po svojim mogućnostima nedokučiv vrtlog, nego je to svaki put aktualno ustrojstvo privrednog razvika shvaćenog neophodnim.« (Jaspers, 1998:35)

2. SVOJSTVA I VAŽNOST MASE I GOMILE

Na početku je bitno naglasiti razliku između pojma gomile i pojma mase.

Masa, u Jaspersovu ili Gassetovu smislu, prema Kuvačiću, moderna je i urbana, sastavljena je od anonimnih osoba među kojima postoji relativno mala interakcija, no čija se aktivnost odvija po liniji individualnoga izbora. Masa označava ljude koji su izgubili vezu s lokalnom zajednicom seoskoga tipa, te došli pod neposredan utjecaj modernih komunikacija. Oni žive i rade u uvjetima koji traže prilagodbu na osnovi vlastitoga izbora. Budući da se radi o milijunima koji žive u sličnim uvjetima, prisutna je sličnost izbora. U tim uvjetima postaje moguće dirigirano stvaranje novih potreba i manipuliranje s masovnim izborom u skladu sa zahtjevima sistema. To je područje reklame i propagande, koje se oslanja na niže slojeve ljudske svijesti i na podsvijest, koristeći se postupkom formiranja masovnih refleksa pomoću mnogobrojnih ponavljanja i eliminiranja diskusije i razmišljanja. Tako moderna sredstva komunikacije nazivamo »masovnicama«, u skladu s društvenom situacijom koja ih je stvorila i koju ona sa svoje strane stalno proširuju i učvršćuju.

Gomila se bitno razlikuje od mase. Pojmom gomile bavili su se francuski sociolozi Gabriel Tarde i Gustave Le Bon. Gomila je skup osoba koje imaju jedinstvene emocije, uvjerenja i akcije, a skupljaju se u isto vrijeme na istom mjestu. Psihologiju i ponašanje gomile prvenstveno stvara fizička ali i mentalna blizina. Čovjek u gomili gubi kritičko shvaćanje i samokontrolu, te ulazi u odnos s drugim članovima gomile i ponaša se u skladu s kolektivnim impulsom koji dominira i kojem se on podvrgava.

Gabriel Tarde razlikuje gomilu od javnosti. Javnost je po njemu svaki broj osoba koje imaju dovoljno jednodušnosti uvjerenja i emocija da djeluju zajednički, ali su razdvojeni u prostoru. Gomile su postojale kroz cijelu povijest, no javnost je, po Tardovu mišljenju, produkt suvremenoga doba, i javlja se s razvojem štampe. Građani čitanjem novina slično interpretiraju vijesti i time postižu jedinstvo u uvjerenju i potencijalnoj akciji. Budući da su pojedinci koji čine javnost donekle izolirani, imaju više prilika za razmišljanje nego je to slučaj s gomilama. No, istovremeno širenje informacija i senzacionalna priroda tih vijesti imaju tendenciju stvaranja određenoga mentaliteta u javnosti, potpuno sličnom psihologiji gomile. Miš-

ljenje se kod građana stvara udruženim utjecajem štampane riječi i osobne konverzacije.

Budući da pojmovi gomile i mase imaju različit sadržaj, postavlja se pitanje kako je uopće moguća komparacija između autora koji time proučavaju različite fenomene.

Upravo je zato važno napomenuti da neki autori o kojima će biti riječ ne prave distinkciju između pojma gomile i pojma mase, tj. koriste se i jednim i drugim pojmom, dok zapravo, prema Kuvačiću, opisuju samo jedan od pojmova. Zato će kod svakoga autora biti navedeno kojim se pojmom služi i što opisuju prema navedenoj distinkciji gomile i mase.

Jedan je od najpoznatijih istraživača gomile *Gustave Le Bon*. On se bavio proučavanjem psihologije gomile, iako kao njezin sinonim koristi masu. Ipak, važno je napomenuti da se *Le Bon* odnosi prema njoj samo kao prema gomili u smislu gore navedene distinkcije mase i gomile.

G. Le Bon odredio je psihološka svojstva gomile, koje možemo najopćenitije podijeliti u pet skupina

- a) **Impulzivnost, pokretljivost i razdražljivost** gomile; uvjetovane su nesvjesnim, te se u tome gomile približavaju primitivnim bićima. Pojedinaac je tako vođen podražajem, pa njegovim djelima ne upravlja razum. Njihova razdražljivost i pokretljivost rezultat su osjećaja moći koji se kod pojedinca javlja kada je u gomili. Kako se gubi pojam nemogućnosti i vlastite slabosti, pokretljivost gomile može rezultirati i divljaštvom.
- b) **Pretjeranost i jednostranost** gomile; čine da gomile lako zapadaju u ekstreme, te također upućuje na način na koji se prema njima treba odnositi. Nikakva racionalna objašnjenja neće uroditi plodom, već jedino izražena afektivnost i pretjeranost u izražavanju osjećaja i ideja. Kada *Le Bon* govori o pretjeranosti, on je vidi samo u osjećajima, nipošto u inteligenciji, koja, prema njemu, znatno opada kada se pojedinac nađe u gomili.
- c) **Sugestivnost i lakovjernost** gomile; prema *Le Bonu* gomila je u stalnom iščekivanju dobro formuliranih sugestija, koje ih odmah potiču na akciju. On ide i korak dalje, te tvrdi da gomila misli u slikama, a te slike deformira u svojem duhu tako da one na kraju uopće nemaju veze sa stvarnim činjenicama. *Le Bon* to naziva mehanizmom zajedničke halucinacije koje su vrlo česte u povijesti, a kao krajnju posljedicu imaju i to da su mnoge historijske knjige, kao rezultat mnoštva autora, zapravo samo djela čiste mašte i da ih ne treba shvatiti ozbiljno.
Među idejama koje ima gomila nema nikakve logične veze ili posljedičnosti. Razmišljanje gomile potpuno je nekritično, tj. ona ne razlikuje istinu od zablude i nikada nema precizni sud o nekom problemu. Lakoća u prihvatanju nametnutih, slabo obrazloženih sudova proizlazi iz njezine nemogućnosti za stvaranjem vlastitih stavova i mišljenja, koja bi se zasnivala na racionalnom razmišljanju
- d) **Netolerantnost, diktatorstvo, autoritarizam i konzervativizam** gomile; očituje se u neprihvatanju svega što je u protivnosti s idejama gomile, te u jakoj

nesklonosti promjenama i napretku.² Također je bitna odrednica i slijepo poštovanje sile, tj. tiranskoga autoriteta te prezir prema slabosti, tj. dobroćudnom autoritetu. Također, gomila posjeduje abnormalno senzitivnu imaginaciju, te skoro pobožno vjeruje u neko uvjerenje, pa je sklona nepokolebljivo se držati svojih fundamentalnih uvjerenja.

- e) **Moralnost** gomile; može biti jako visoka ili jako niska, odnosno puno viša ili niža od moralnosti pojedinca. Gomila je u stanju činiti i herojska djela, ali i djela potpune destrukcije, što dokazuje i njezina mogućnost usvajanja proturječnih ideja.

Le Bon smatra gomilu barbarskom zato što ona nikada ne može postići potreban stupanj stege i discipline, te nije u stanju prijeći od instinktivnoga k racionalnom.

»Mase svojom isključivo razornom silom djeluju poput mikroba koji pridone rastvaranju bolesnog tijela ili lešine. Kad je zdanje neke civilizacije crvima istočeno, uvijek ga gomile obaraju.« (Le Bon, 1989: 29).

Karl Jaspers bavi se pojmom mase u njezinu gore navedenom značenju (prema Kuvaciću), te uopće ne upotrebljava elemente gomile u svojem opisu. On smatra da razmišljanje mase ostaje nedohvatljivo jer se gubi, tj. postoji samo u javnom mnijenju, ali ne i u konkretnom pojedincu. Ono ostaje nedohvatljivo i nejasno, ono je »ništa«, a kao »ništa« velikoga broja ljudi ima razornu moć.

H. Ortega y Gasset bavi se proučavanjem mase, tj. gomile. Ovaj autor koristi pojam mase, iako prema prvoj navedenoj distinkciji mase i gomile, on koristi u svojim opisima elemente i gomile i mase. On o masi (gomili) misli sasvim drugačije od Le Bona. Smatra da mase imaju vlastito mišljenje i cilj, kao što je, primjerice, nastojanje pojedinaca da se probiju u prve redove i preuzmu najbolja mjesta u društvenoj hijerarhiji, te se naslađuju užicima koji su prije bili povlastica rijetkih pojedinaca. »Danas je uobičajeno da jednostavan čovjek, premda prepoznaje u sebi jednostavnost i prosječnost, drsko ističe vlastito pravo na prosječnost i jednostavnost i posvuda ih nameće« (Ortega y Gasset, 1998:38).

Jaspers naglašava i činjenicu da se masa mijenja, stvara se i prolazi, te da su mase promjenjive (međusobno različite) ovisno o povijesnoj (vremenskoj) situaciji.

Mase se također dijele i na: (a) **neorganizirane** i (b) **organizirane**, što je istaknuo *McDougall*, te je također nabrojao pet glavnih uvjeta za podizanje neorganiziranih masa na organizirani, viši duševni nivo. On također koristi termin mase, iako zapravo opisuje gomilu.

- a) **Neorganizirane mase** su impulzivne, strasne, prevrtljive, neodlučne. One prihvataju krajnosti, te jednostavne i grublje osjećaje, lakomislene su, nagle u sudovima, nemaju samosvijesti i poštovanja i osjećaj odgovornosti. »Ali neorga-

² Nadovezuje se Gasset: »Masa uništava sve što je od nje različito, što je osobito, jedinstveno, kvalificirano i odabrano. Tko god nije kao svi ostali, tko ne misli kao svi drugi, u opasnosti je da bude eliminiran.« (Ortega y Gasset, 1998:38)

nizirana masa je spremna, da se, svjesna svoje snage, oduševljeno prepusti svim nedjelima koja možemo očekivati od apsolutne i neodgovorne sile. Ona se dakle ponaša poput neodgojenog djeteta ili, pak, strasnog, nekontroliranog divljaka u njemu stranoj situaciji.« (McDougall, 1920: 45)

b) **Organizirana masa** po McDougallu potpuno je suprotna ponašanja. Za njega postoji pet glavnih uvjeta za kretanje mase na viši, organizirani nivo. Izložiti ćemo ih ukratko:

- (1) **Stupanj kontinuiteta** u masi (dulje zadržavanje istih osoba u masi ili stvoreni određeni položaji u masi na kojima se ljudi smjenjuju).
- (2) **Stvaranje predodžbe** o prirodi, funkciji, sposobnostima i zahtjevima mase, na temelju čega nastaje osjećajni odnos pojedinca prema masi kojoj pripada.
- (3) Masa bi trebala biti **dovedena u vezu** s njoj sličnom, ali u mnogo točaka različitom masom, tako da je taj odnos na neki način konkurentski.
- (4) **Postojanje običaja**, tradicija i stavova koji su u vezi s međusobnim odnosima članova mase.
- (5) **Postojanje raščlanjenosti** koja se očituje u specijalizaciji i diferencijaciji funkcija što pripadaju pojedincu u masi.

Ispunjavanjem nabrojanih uvjeta dokidaju se psihološki nedostaci mase.

Sigmund Freud također se bavio nastankom i značenjem masa, ali također nije napravio distinkciju gomile i mase. On se tako koristi terminom mase, dok prema početnoj distinkciji, isto kao i McDougall, opisuje prije gomilu nego masu, iako ima elemenata i jedne i druge. Freud interpretira McDougalla na sebi svojstven način. On značajke organizirane mase (tj. gomile) poistovjećuje s pojedincem dok ovaj još nije postao dio mase, odnosno dok još nije izgubio vlastite karakteristike u procesu stvaranja mase. »Individuum je naime imao – izvan primitivne mase – svoj kontinuitet, svoju samosvijest, svoje tradicije i navike, svoju posebnu funkciju i određen položaj te se držao po strani od svojih rivala. Tu je svoju sposobnost ulaskom u »neorganiziranu« masu na neko vrijeme izgubio.« (Freud, 1986:212)

Da bi osoba živjela svojom duhovnom djelatnošću ili postigla uvriježenost nekih svojih ideja, ona to, prema Jaspersu, može samo ako služi mnoštvu.

Masa je naš gospodar i svakome je ona polje skrbi i obveze. Masi je potrebna buka i reklama. Masa se može pridobiti pomoću slika uz koje se veže moć, a koja je sasvim neovisna o zbiljskom značenju tih slika. Razne riječi, poput demokracije, socijalizma, jednakosti, imaju vrlo neodređeno značenje, ali masa u njima nalazi neku čarobnu moć; kao pritiskom na dugme putem tih riječi stvaraju se čudesne slike, za čije nastajanje neke druge riječi i formule nisu dostatne.³

³ Slično misli i Le Bon kad kaže: »Razum i argumenti ne bi se mogli boriti protiv nekih riječi i formula. One se s tolikom pobožnošću izriču pred gomilama...mnogi ih smatraju prirodnim silama nadnaravne moći; one bude veličanstvene i neodređene slike; one su tajanstvena božanstva sakrivena iza svetišta kojima se vjernik dršćući približava.« (Le Bon, 1989:102)

3. MASOVNI APARAT OPSTANKA

»Poredak mase izgrađuje jedan univerzalni aparat opstanka koji razara istinski ljudski svijet opstanka.« (Jaspers, 1998:45)

Čovjek je odvojen od onoga što oblikuje zbog razgranatog aparata podjele rada. On je sveden na puku funkciju, dnevni učinak, te je tako lišen svijeta u cjelini. Jaspers naglašava da u čovjekovu traženju vlastitoga bitka njegova samovolja i egzistencija istodobno trži vlastiti svijet, zbog toga dolazi u sukob s univerzalnim poretkom svijeta, tj. opstanka.

Postoji stalna napetost između univerzalnoga aparata opstanka i ljudski zbiljskoga svijeta, no jedno i postoji samo kroz drugo. Tehnika stalno zadaje nove poteškoće i zadatke. Mehanizam mase sa svojim se ograničenim funkcijama, obvezama i pravilima zamjenjivih atomiziranih ljudi suprotstavlja opasnoj inicijativi individualnoga poretka i odvažnosti.

Na ovom mjestu osvrnuli bi se na Gasseta koji također kritizira tehnološki napredak, smatrajući ga privlačnim za čovjeka mase: »Svakodnevica stavlja na tanjur po neki novi izum koji prosječan čovjek odmah počne koristiti... Meni je najstrašniji simptom nesrazmjer između koristi koju prosječni čovjek ima od nauke i zahvalnosti – odnosno nezahvalnosti – prema njoj.« (Ortega y Gasset, 1988:87, 88) Prosječni se čovjek, prema Gassetu, tako pretvara u barbara, koji ne ulaže nikakav trud u blagodati koje mu pružaju nauka i tehnologija, te osjeća potpunu ravnodušnost prema njima, premda se taj nehaj ne može ničim opravdati. Nauka nema čak ni dostojna suparnika kojem bi se čovjek kao savezniku u borbi protiv nje mogao okrenuti. Gasset će kasnije nazvati takvoga nezainteresiranoga modernoga čovjeka zadovoljnim gospodinčićem koji nalikuje razmaženom djetetu ili primitivnom bundžiji, toliko samozadovoljnom da ne prihvaća nikakve autoritete, odlučan da, nikoga ne slušajući, ne dovodi u sumnju svoje stavove ma koliko oni obični i mediokritetski bili. Zadovoljni gospodinčić ima sljedeće karakteristike:

- (1) uvjerenost da je živjeti lako, da je život izobilje bez ograničenja što ga ispunjava osjećajem pobjede;
- (2) svoj moralni i intelektualni kapacitet gospodinčić uzima zdravo za gotovo te ga to potiče da neprestano provodi u djelo svoju nadmoć, ponašajući se kao da samo njemu slični postoje na svijetu;
- (3) postupat će prema režimu »direktne akcije«, miješajući se svuda i gurajući svima svoje mišljenje bez pravila ili rezerve.

Duhovna situacija se, prema Jaspersu, u čovjeka najbolje očituje ondje gdje on zna da postoje granične situacije i da se on nalazi u njima. Ako i pokušava preskočiti granice planiranoga poretka, smatrajući ih svojim neprijateljima, mora biti svjestan da je u isto vrijeme i prisutan u njima kao onaj koji također ulazi u poredak. Zato bi njihovo svladavanje vodilo i gubljenju njega samoga.

Ljudski opstanak postoji samo kao predmetnost, objektivnost, jasnost i faktičnost, te se i ljudski bitak svodi na vitalnost, tjelesnost i nagonско. Život je slučajno

trajanje, dob gubi svaku važnost, jer za dob, kao i za sve, postoji određena vrsta ponašanja, nekakav svjetski etos. Taj etos podrazumijeva razumljivost, jednostavnost, svjetski jezik za sve vrste ponašanja, humor u težim situacijama itd.

Čovjek gubi kontinuitet svojega opstanka, budući da dobiva kratkotrajne zadaće, i njegovi se pogledi srozavaju na puku sadašnjost, tj. na zaborav. Gasset se slaže s Jaspersom u pogledu neuvažavanja prošlosti: »Upravo zbog boljeg života kojim živimo, srozalo se čitavo naše poštovanje i sve naše uvažavanje prošlosti.« (Ortega y Gasset, 1998:51). Kao posljedica takvoga ponašanja nastaje osrednjost, ljudi bez usuda i dostojanstva, bez istinske čovječnosti. Kod Gasseta prisutna je težnja prosječnih, običnih ljudi da nameću svoju prosječnost i drsko osuđuju sve koji su na neki način različiti, jedinstveni, osobiti ili kvalificirani. Pa čak i ako netko jednostavno ne misli kao svi drugi, odmah je u opasnosti da bude diskvalificiran. Otrgnut od svojega istinskoga bitka, čovjek je samo trenutna funkcija i jedino što on želi jest biti što bolja funkcija, tj. imati što bolje mjesto u hijerarhijskom aparatu, bez obzira na to što zahtijevalo (javljanje licemjerja, guranja, korištenja slučaja itd.).

4. VODSTVO I ULOGA VOĐE

Značenje vođe vrlo je važno pitanje u proučavanju masa tj. gomila pa će se pokušati objasniti kroz mišljenja nekolicine autora, koji (kako je već napomenuto) koriste ove pojmove kao sinonime. To je možda i jedina odrednica masa (gomila) oko koje su mišljenja značajnije podijeljena, pa će zato biti zanimljivije osvrnuti se na nj.

Jaspers smatra da se »veliki ljudi« povlače pred »spretnim ljudima«, koji govore masi ono što ona hoće čuti i zastupaju je u njezinim zahtjevima i željama. Takav vođa mora pažljivo osluškiivati masu i slijediti njezine prohtjeve. Ako ne dobije odjek u volji mase, on nema izgleda na uspjeh.

Le Bon, pak, smatra vođom nekoga tko je i sam u početku bio vođen i hipnotiziran idejom koja ga je na kraju tako obuzela da mu se izvan nje sve činilo besmislenim. Vođa kod Le Bona ne osluškuje bilo gomile; on je čovjek od djela, a ne od misli. On dolazi iz redova nervoznih, razdražljivih i izbezumljenih pojedinaca, koji su gotovo spremni za ideju žrtvovati sve – dom, obitelj, pa čak i same sebe, te zbog toga često postaju mučenici.

Vođama su sredstva za akciju vrlo jasno određena: to su tvrdnja, ponavljanje i zaraza. Zarazu je najteže objasniti jer je nalik hipnotičkim pojavama. U gomili je svaki čin i osjećaj zarazan i to u tolikoj mjeri da pojedinac često žrtvuje sebe radi interesa zajedničke dobiti.

Sada bih se osvrnuli na **Freudovu analizu zaraze**, tj. načina kako on objašnjava promjene ponašanja pojedinca u masi. Na početku donosimo definicije osnovnih Freudovih pojmova koji se odnose na ovu analizu:

(a) **Zaljubljenost**; počiva na prisutnosti izravnih seksualnih težnji i to najčešće onih zapriječenih. Zapriječenost seksualnih težnji spram cilja uzrokovana je,

primjerice, prijateljstvom, odnosno svakim odnosom gdje takve težnje nisu izravno usmjerene na objekt. Zanimljivo je kako, po Freudu, takvi odnosi, tj. takve težnje, rezultiraju trajnijom vezom među ljudima, što on objašnjava činjenicom da takve veze nisu sposobne za potpuno zadovoljenje, dok se seksualne veze svakim činom pražnjenja, do kojeg dolazi postizanjem seksualnoga cilja, smanjuju. Dakle, osjetilna se ljubav brzo gasi s postizanjem svojega cilja, a da bi bila trajnija, ona mora biti pomiješana s nježnim komponentama, zapriječenim spram cilja. Pri zaljubljenosti objekt privlači na sebe dio *Ja-ideala*, i ostavlja mjesta samo za Ja i objekt.

(b) Hipnoza; zajedničko joj je sa zaljubljenosti ograničenost na dvije osobe, ali se također temelji na seksualnim težnjama zapriječenima spram cilja, i postavlja objekt na mjesto *Ja-ideala*.

(c) Masa; posjeduje mehanizme hipnoze u prirodi nagona koji je drže na okupu, a također i u zamjeni *Ja-ideala* s objektom. Međutim, istovremeno se javlja i poistovjećenje s drugim individuumima što je omogućeno zbog istih odnosa individuumu prema objektu.

Freud je bio kritičar Le Bona, iako se u mnogočemu na njega nadovezuje. On prigovara i mnogim ostalim autorima jer umanjuju ulogu vođe koja je, po njemu, odgovorna za pojavu mase i neslobodu pojedinca. Freud također odbacuje i pojam *masovna duša* zbog njezine nedokazivosti, te tvrdi da masu na okupu drži određena specifična moć koju pripisuje *erosu*, tj. *libidu*. I upravo takve *libidinozne* veze karakteriziraju masu. Po njemu u masi je prisutna potpuna tolerantnost među pojedincima; apsolutna jednakost i prema tome potpuno ograničenje *narcizma*. To se ograničenje narcizma, po Freudu, može postići samo libidinoznom vezom s drugim osobama. Samoljublje nailazi na svoju ogradu samo u ljubavi prema objektima.

O čemu se zapravo radi? U masi je prisutno poistovjećenje svakoga pojedinca s vođom. Takvo ograničenje zamjena je za libidinoznu vezu, i može nastati svaki put kada postoji nešto zajedničko (poistovjećujuće) s osobom koja nije objekt (seksualnosti).

Nalik libidinoznoj vezi jest zaljubljenost. Naime, kada se zaljubi, osoba gubi *Ja-ideal*, tj. na mjesto *Ja-ideala* dolazi objekt zaljubljenosti. Ako seksualno precjenjivanje i zaljubljenost porastu još više, može se dogoditi da *Ja* oslabi i postane »ponizno«, dok ga istodobno objekt sve više »troši«.

Hipnotički odnos sličan je zaljubljenosti, dakle u zarazi mase prisutne su određene hipnotičke pojave. Hipnotički odnos gotovo je analogan zaljubljenosti: »Takva masa se sastoji od određenog broja individua koje su jedan te isti objekt postavile na mjesto svojeg *Ja-ideala* i uslijed toga su se u svojem *Ja* međusobno poistovjeatile.« (Freud, 1986:241)

Prema *Franzu Neumannu* postoje dva tipa afektivnoga poistovjećenja: (1) **koope-
rativni**, kod kojega ego prelazi u kolektivni ego (tu formu, čini se, možemo uvijek primijetiti kod članova mase, iako je Neumann naziva rijetkom i ograničenom, te

prisutnom samo u nekim grupama) i (2) **cezarističko identificiranje**, koje je, kako smo rekli, najregresivnija forma, jer je izgrađeno na gotovo totalnom nestajanju ega. (Neumann, 1992:237)

Neumann također dijeli i identifikaciju na dva dijela: (1) **libidom zauzetu** (radi se o afektivnoj identifikaciji) i (2) **slobodnu od libida**, koja je manje regresivna.⁴

Neumann se bavi masom općenito, jer mu je pojam mase potreban za pojašnjenje nastajanja monopolističke partije, tj. totalitarne diktature. Također ne pravi distinkciju između mase i gomile, te kao i Freud koristi elemente i gomile i mase. Naime, monopolističku partiju Neumann definira kao »fleksibilan instrument koji pruža snagu za kontroliranjem državne mašinerije i društva, te izvršava zadatak betoniranja autoritarnih elemenata u društvenu cjelinu.« (Neumann, 1992:207). Monopolistička partija je sociopsihološka posljedica masovnoga društva. Drugim riječima diktaturi je potrebna masa koja reagira poput jedinke i koju je stoga lako kontrolirati pomoću reklame (propagande), a u kasnijoj fazi i pomoću straha (terora).

Diktatoru su mase najveći i najjači oslonac. Naci-fašistički pokret pravi je primjer već spomenutoga identificiranja mase i vođe, uzrokovanoga slabostima i strahovima srednje klase. Diktatoru (vođi) potrebna je podrška mase, barem u početku, i zato Neumann tvrdi da je »masovno društvo« njezin osnovni temelj.

Što se tiče vlasti u masovnim organizacijama, Jaspers smatra da je ona anonimna (nevidljiva). Prema tome rijetko netko prihvća odgovornost, već se ona prebacuje s jednih na druge, dok je u pozadini svega autoritet, pri čemu narod (masa) tobože odlučuje na izborima. To je u stvari metoda autoriteta kao pravilo odredbi rada. Taj se autoritet nameće kao tobožnji interes cjeline, te je pojedinac samo kotačić koji tobože sudjeluje u odlučivanju, no u stvarnosti to odlučivanje uopće ne postoji.

Kod Gasseta je, izgleda, upravo suprotno. On je zabrinut činjenicom da masa i previše drži vlast u rukama, tj. vlada, odnosno da je zauzela najbolje položaje u društvu. Ako je prije i bila nezapažena na dnu društvene ljestvice, danas je postala glavni lik, probila se na mjesto elite. Pronalazimo je u svakom društvenom staležu pa stoga ona ima puno pravo nametnuti i ozakoniti svoja »naklapanja«. Danas masa u potpunosti vlada, kaže Gasset, više nego ikada u prošlosti, te širi svoju prosječnost i običnost. U tom smislu on govori o *pretjeranoj demokraciji (hiper-demokraciji)*.

5. ČOVJEK-MASA I ČOVJEK ELITE

Prema Jaspersu čovjekov je strah od života dvojak: on se istodobno brine i za **samobitak** i za svoj **vitalni opstanak**.

⁴ Neumann insistira na regresiji, psihološkoj i historijskoj, usred oštećenja i gubljenja ega, te na otuđenju, što se javljaju zbog libidom zauzete identifikacije, odnosno afektivne identifikacije.

Strah se prebacuje s duha na tijelo, kada duševni opstanak više nije prihvatljiv. Zbog nemogućnosti njegova shvaćanja strah postaje nepodnošljiv, te čovjek bježi u bolest.

U čovjeku se zbog straha javlja izgubljenost, jer izgleda da su sve stvari u njegovu životu prolazne, pa tako i svi ljudski odnosi – erotski, radni i prijateljski. On ni u čemu ne može naći oslonac, ni u koga se ne pouzdava pa se u njemu sve više javlja osjećaj napuštenosti i straha. Masovni aparat nudi uredbe, organizacije i sl., ne bi li odagnao strah pojedinca, premda takav **apsolutizirani poredak** opstanka čovjekovu egzistenciju ne umiruje, nego uništava.

Gasset osnovni problem nalazi u *čovjeku-masi*, koji je apsolutno zadovoljan onim što jest. Takav čovjek personificira malograđanski život i duhovnu tromost, nasuprot plemenitoga života i napora da se živi s njim u skladu. *Čovjek-masa* nikada ne bi napravio ono na što ga okolnosti ne bi prisilile, a kako one to i ne čine, on i dalje tvrdi da je sve u njemu dobro – njegovo mišljenje, način života i sklonosti. Gasset tako problem prebacuje na društvenu situaciju koja u stvari potvrđuje i na neki način čak i potiče takve prosječne i samozadovoljne, trome egzistencije, tj. *čovjeka-masu*.

Čini se kako Jaspers i Gasset okrivljaju vrijeme, odnosno duhovnu situaciju vremena, za zbivanja o kojima pišu, te često baš takvo vrijeme uzimaju za uzrok i posljedicu svoje kritike. Dok Jaspers na njoj temelji i mnoga svoja filozofska uvjerenja, Gasset kritizira *čovjeka-masu* za situaciju koju stvara njegova tromost i prosječnost. »Europa je danas zapala u najtežu krizu što može zadesiti narode, naciju i kulturu. Takva kriza nije samo jednom banula usred historije... poznato je i njezino ime. Zove se – *pobuna masa*.« (Ortega y Gasset, 1988:33) No, Gasset također kritizira to isto društvo što je uopće stvorilo *čovjeka-masu*.

»Kako ga okolnosti danas ne prisiljavaju, vječni *čovjek-masa*, sebi dosljedan, odustaje od takvog zazivanja i osjeća se gospodarom svog života.« (Ortega y Gasset, 1988:71) Radi se o tome da *čovjek-masa* ne zaziva nikakve činioce izvan sebe, on ne traži uzroke za svoj život, ne poznaje i ne priznaje nikakve granice. Za njega ništa nije nemoguće, ništa nije opasno i nitko nije nadmoćniji od nekoga drugoga.

Čovjeku-masi suprotstavlja se *čovjek elite*, i u njemu Gasset traži svojevrсно rješenje, ili barem pozitivnu stranu, cjelokupne situacije. Elitnoga čovjeka unutrašnja potreba tjera da se stavi u službu nekoj normi koja ga nadilazi i nadrašta i kojoj se on svojevolumno obraća i daje. Čovjek elite ne osjeća se čovjekom i ne poznaje vlastiti život sve dok ga ne stavi u službu viših ciljeva, a ako mu takvi ciljevi nedostaju, ne osjeća se dobro i neprekidno smišlja nove norme i ciljeve, još teže i strože, te im se pokorava. Tako je plemeniti život onaj život koji je proveden u stalnom nadilaženju samoga sebe, nadmašivanje onoga što čovjek jest i trud oko onoga što bi trebao biti. Plemeniti život gotovo je nekakav etički kodeks, i kao takav se očituje, prema Gassetu, po zahtjevima i dužnostima koje preuzima čovjek elite, a ne po pravima koja si uzima čovjek mase. Čovjeka-masu ne nazivamo tako zbog mnogobrojnosti, kaže Gasset, već zbog duhovne tromosti i zatvaranja u sebe

sama. Odnosno ne-predavanja nikakvim vrijednostima i ciljevima, kao da ništa ne može nagnati da istupi iz svoje zatvorenosti.

Zanimljiva je i Gassetova podjela intelektualaca na intelektualca-masu i plemenitosti dostojnoga intelektualca. **Intelektualac-masa** suočen je s problemom, zadovoljava se time da misli samo ono što je trenutno u njegovoj glavi. **Intelektualac elite** nema povjerenja u ono što zatiče u svojoj glavi bez prethodno uloženoga truda u to, jer on prihvaća samo ono što ga nadilazi, ono što je više od njega – činioce izvan sebe koji zahtijevaju ulaganje napora da bi ih se doseglo.

Još treba spomenuti kako Jaspers vidi ono plemenito u čovjeku, ono što naziva plemenštinom, za razliku od Gasseta.

»Oni najbolji u smislu plemenštine ljudskog bitka nisu već oni *daroviti*, koje bi se moglo odabirati, nisu *rasni tipovi*, koje bi se dalo antropološki utvrditi, nisu ni *genijalni ljudi* što stvaraju iznimna djela, nego su među svima njima to oni *ljudi koji su oni sami*, za razliku od onih koji u sebi osjećaju samo neku prazninu, koji ni jednu stvar ne poznaju kao svoju, koji bježe od samih sebe.« (Jaspers, 1998:198)

Gasset kaže da postoji čovjek plemstva, elite, i da se on razlikuje od čovjeka mase. I jedan i drugi su za njega realni primjeri ljudskoga opstanka. Kod Jaspersa je malo drugačije. On, doduše, također izdvaja čovjeka-masu i čovjeka plemstva, ali ne kao vrste kojima jedni pripadaju a drugi ne, već kao mogućnosti. U svakom pojedincu postoji plemenština koju on može na neki način aktivirati i zato je svaki pojedinac vrijedan ljubavi. Na to se može nadovezati i J. P. Sartre sa svojom poznatom misli: »Svagda za kukavicu postoji mogućnost da više ne bude kukavica, a za heroja da prestane biti herojem«.

6. RAD

Volja za radom, vraćamo se Jaspersu, proizlazi iz suglasja samoga ljudskoga bitka s djelatnošću u koju on ulaže samoga sebe jer je riječ o cjelini. Volja se razara kada se cjelina podijeli na djelomične učinke, za provedbe kojih nije potrebno ništa osim zamjenjivih funkcija, a što se događa u sadašnjoj situaciji.

Ideje profesija (npr. liječnička) odumiru, i stvaraju se planovi, organizacije... više ne liječi liječnik pacijenta, već sklonost novim postupcima ide usporedno s organizacijskom voljom tehnički nastrojenih ljudi, mase, koji s lažnom patetikom tvrde da donose spas zdravlja. »Primjeri drugih zvanja pokazali su posvud analognu ugroženost njihove biti... odatle proizlazi duboko nezadovoljstvo svojih mogućnosti lišenog pojedinca, liječnika i bolesnika... unatoč intenzivnom radu koji ponekad nadilazi sve snage, više nema svijesti o istinskom ispunjenju. Ono što postoji samo kao osobno sve se neumornije pretvara u pogon, ne bi li kolektivističkim sredstvima bio postignut neki zamagljen cilj... ideje profesija odumiru. Zadržavaju se partikularne svrhe, planovi i organizacija.« (Jaspers, 1998:66)

Jaspers smatra volju za radom minimumom vlastitoga bitka, ali kako je zaposlenik tek lako zamjenjiv kotačić (funkcija), a posao koji mora obaviti dodijeljen mu

je, aparat mase relativizira čovjekovu volju za radom, tj. stvara raskol između ljudskoga bitka i radnoga bitka. Tako se, čini se, čovjek radnom bitku okreće kao nečemu njemu samom stranom, neugodnoj dužnosti, i time gubi dio svojega bitka koji može ostvariti ne prenošenjem rada iz dana u dan, već slijeđenjem nekoga smisla u radu, na dugi rok, i na taj način stvaranjem koncentracije na kontinuitet vlastite volje za radom.

Gasset, s druge strane, kritizira pojavu specijalizacije na koju su znanstvenici bili prinuđeni da bi nauka napredovala. Nauka sama po sebi nije specijalistička jer bi time prestala biti prava nauka, ali je rad u njoj trebao specijalizaciju. Pa ipak, to je rezultiralo znanstvenikovim gubljenjem dodira s drugim naučnim područjima, te zanemarivanjem cjelokupne slike, cjelovitoga tumačenja svemira. Na kraju je upravo to neznanje i nezainteresiranost spram bilo čega izvan uskoga područja koje znanstvenik obrađuje proglašeno vrlinom i tako je smanjena ili čak suspregnuta svaka znatiželja spram cjelokupnosti znanja i eruditizma.

»Živimo u vremenu kad vlada uvjerenje izuzetne sposobnosti da se sve ostvari, ali se ne zna što valja ostvariti. Naše vrijeme gospodari svim stvarima, ali ne gospodari sobom. Ono je izgubljeno u vlastitom izobilju. S više sredstava, s više znanja, više tehnike no ikad, sadašnji svijet ispada najnesretniji od svih svjetova; prepušten na milost i nemilost svim strujama.« (Ortega y Gasset, 1988:56)

Takva društvena situacija je za Gasseta idealna osnova za pobunu masa; svijet u kojem nedostaje projekata i ideala, unatoč svim napredovanjima, kupovnim mogućnostima, bezbrojnim novim putovima za moguće uobličavanje ideja na intelektualnom planu, više problema, podataka itd. No, to je samo kvantiteta života i njegov potencijalni napredak te čovjekov osjećaj da je obdaren većim mogućnostima nego ranije, dok je kvaliteta života u dekadenciji i vrlo upitna.

Jaspers smatra da dolazi do apsolutizacije koja degradira čovjekovu bit. Pojedinaac svoj opstanak ima samo u službi za cjelinu. Smisao ljudskoga opstanka tako postaje ekonomska priskrba najvećih mogućih masa u svrhu zadovoljenja najraznovrsnijih potreba (prema mjerilu sreće najvećega broja).

7. IDOLIZACIJA MASE

Masa je ono što danas u argumentacijama služi kao izraz onoga posljednjega čemu treba služiti i nad čime nema nikakve zbilje. No ona je postala obmanjujućom riječju, kako bi se čovjeka moglo promišljati u kategoriji pukoga mnoštva.

Međutim, masa nije nositelj onoga bitnoga za čovjeka. Svaki je čovjek više od člana mase i ne smije se u masi izgubiti, jer time gubi i svoj ljudski bitak. Pozivanje na masu u stvari je sofisticirani bijeg od sebe, oslobođenje od odgovornosti za uzlet od pravoga čovjeka.

Le Bon izrazito negativno opisuje djelovanje gomile. On smatra da su one podobne samo za razaranje i da njihova vladavina uvijek predočuje barbarsku fazu. Le

Bonovo i Gassetovo mišljenje tu se poklapa jer i jedan i drugi smatraju da su za stvaranje i promicanje civilizacije zaslužne male aristokracije, a nikada gomile, koje mogu civilizaciju samo oboriti.

Naime, civilizacija u sebi sadrži elemente poput pravila, stege, prijelaz s instinktivnoga na racionalno, viši stupanj kulture koje mase nikada ne bi mogle same ostvariti i zato su im potrebne intelektualne, elitne manjine.

Jaspers razlikuje dvije vrste jezika prisutne u današnjoj situaciji, jezik zastiranja i jezik pobune. Jezik zastiranja jest povlađivanje apsolutizacije te ustrajanje u njoj, on nastoji očuvati rad i red, dok jezik pobune izdvaja pojedinačno i osvjetljuje ga, on opravdava buntovništvo.

U većini je prisutan jezik zastiranja i nemoć koja se očituje u tome da svatko zna da bi nešto trebalo učiniti, no nitko ne zna što, te nema stvarnoga djelovanja već se sve svodi na retoriku i patetiku.

8. NEDOSTATAK ODLUČNOSTI

Ako je postojanje samo poredak opskrbe masa, onda duh postaje sredstvo. Čovjeku koji je pretopljen u sredstvo nedostaje ono što mu daje vrijednost i dostojanstvo.

Jaspers također spominje i proces niveliranja, stvari postaju iste za sve a i površne, ništavne i ravnodušne. Za sve kulture, čitavu kuglu zemaljsku, stvari postaju iste; nosi se ista odjeća, gleda ista televizija, iste tradicije je osvajaju, iste manire... sve se miješa umjesto da se nastoji prići komunikaciji u heterogenom.

Gubitak supstancije tako napreduje nezaustavljivo i posvuda je masa prosječnosti, koja sadrži i specifično nadarene funkcionare aparata koji ga koncentriraju i uspinju se po njemu.

Gasset govori o čovjeku mase koji se miješa u sva pitanja javnoga života sa svojim idejama, no u njegovim idejama nema nikakvoga kriterija istinitosti i nikakvih načela po kojima se diskusije vode. Ako nema niza načela kojima se treba služiti u diskusiji, nema kulture, pošto su ta načela u stvari načela kulture. Kada nema kulture, ostaje barbarstvo koje znači odsustvo svake norme i upravo to barbarstvo prijeti svakom društvu u kojem se nameću mase.

9. ZAKLJUČAK

Na kraju se čini bitnim naznačiti kako Jaspers nudi način na koji bi mogao nastati novi svijet iz sadašnje krize:

- 1) Posredstvom države čovjek stiže sebe, i tu je bitna *volja za svoju cjelovitost*, a sam poredak opstanka čovjekovoj bi volji onda postao sredstvom (umjesto obratno, kako je bilo do sada, da je čovjek samo sredstvo, zamjenjiva funkcija u poretku opstanka).

2) Duhovnim stvaranjem, kojim čovjek postiže svijest o svojem biću.⁵

Smatramo da bi se trebalo složiti s time da je masovni poredak uvjetovan racionalizacijom i mehanizacijom, te da svodi pojedinca na funkciju masovnoga aparata. Masa je također obilježavanje prosječnosti, po nekima i dekadencije čovjeka, što se poglavito odnosi na neorganiziranu masu te je, u najviše slučajeva, znak barbarstva i destrukcije. No, čini se, dok je s jedne strane masa prikazana kao nešto »opasno« i sposobno za pobunu i prihvaćanje svijeta u svoje ruke, kao kod Gasseta, s druge je strane ona nekakva bezličnost, kojom je vrlo jednostavno manipulirati, tj. masa u tom drugom slučaju ni sama ne zna što hoće te joj je potreban vođa s kojim se poistovjećuje i koji je u nekim slučajevima začetnik totalitarizama i diktatura. Masa tako postaje višeznačna što nije posebno naglašeno osim kod Le Bona koji opisuje sposobnost mase, tj. gomile, za najveću destrukciju, ali i najvišu etičnost.

Zanimljivo je i to da, iako se u većini odrednica mase autori slažu, postoje i neke razlike koje ih vode do različitih zaključaka i to pogotovo u pitanju vođe. Tako dok Le Bon govori o hipnotiziranosti gomile vođom i tu zastaje, Freud se okreće libidu i pojašnjava psihološki koliko je u stvari uloga vođe moćna i koje ona posljedice, pogotovo političke, (na što se nastavlja Neumann), može imati za čitavo društvo. Jaspers vođu označava bezličnim poput aparata i nesposobnim poput gomile. Jaspers ipak prilazi tematici čisto filozofski čak kritizirajući sociologiju, antropologiju i psihologiju govoreći o pogubnom značenju masa i masovnoga poretka na ljudski bitak i krećući se u smjeru filozofije egzistencije, kroz čiju ga prizmu moramo promatrati. Mase su, ako zanemarimo neke razlike u mišljenjima pojedinih autora, glavni, ili barem jedan od glavnih negativaca za društvo, odgovorne ne samo za neke razorne društvene poretke, nego i za psihološke promjene u čovjeku kada se nađe u njoj pa čak i za nepovoljnu duhovnu situaciju, gubljenje vrijednosti, ciljeva i volje. Za sve je to kriv čovjek-masa (što je pogotovo izraženo kod Gasseta, nešto manje kod Jaspersa i Le Bona).

Čini se da je u bavljenju značenjem i utjecajem mase jako važno odabrati pravi pristup, tj. ne zadržati se samo na psihološkom, ili sociološkom, ili pak filozofskom, nego pokušati ujediniti sve te pristupe da bi se mogla dobiti prava slika masa sa svim negativnim ali i pozitivnim odrednicama kako nje same tako i pojedinca i samih njegovih motiva ulaženja u masu, ili, kod nekih, ne ulaženja u masu,

⁵ Jaspers se također oslanja na svojevrstu elitu duha koja se ozbiljuje kao filozofski život i koja je jedina nada za ostvarenje samobitka u masovnom poretku. »Naše filozofsko mišljenje ide kroz taj nihilizam koji je, naprotiv, oslobađanje za pravi bitak. Preporodom našeg bića u filozofiranju izrasta svagda ograničeni smisao i vrijednost konačnih stvari, pomoću njih biva izvjesna obilaznost putova preko njih, ali se u isti mah tek stječe temelj odakle je moguće slobodno ophođenje s tim stvarima.« (Jaspers, K. Izvori filozofije i ono obuhvatno, »Suvremena filozofija zapada«, München 1955.)

tj., prisustva u eliti. Zaista, zašto je netko čovjek- masa, a netko drugi nije? Jesu li tu odlučujuće psihološke odrednice? Imaju li ljudi elite manje izražen libido, tj. manje zamršenih neurotičnih simptoma pa zbog toga ne sudjeluju u afektivnoj identifikaciji? (Do tog pitanja dolazimo spajanjem sociološkoga i psihološkoga pristupa problemu). Ako se izabere samo jedan način istraživanja, bojimo se da ne dolazi do prave definicije pojma mase, već do prilično jednoznačnoga gledanja na taj problem.

Mislimo da je tema mase vrlo kompleksna i da je, možda, u njezinu proučavanju primjerenije poći od pojedinca, odnosno psihološkim putem, nakon toga sociološki, a tek na kraju filozofski, a ne uzimati masu tj. gomilu zdravo za gotovo i upozoravati na njezine nedostatke ili prednosti, pokušavajući je okriviti ili učiniti zaslužnom za neku povijesnu situaciju.

LITERATURA

Adorno, Theodor W. i Horkheimer, Max: *Sociološke studije*. Zagreb: Školska knjiga, 1980.

Le Bon, Gustave: *Psihologija gomila*. Zagreb, 1989.

Freud, Sigmund: *Budućnost jedne iluzije*. (poglavlje: 'Masovna psihologija i analiza Ja'), Zagreb: Naprijed, 1986.

Gasset, Jose Ortega: *Pobuna masa*. Gradac, 1988.

Jaspers, Karl: *Duhovna situacija vremena*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.

Kuvačić, Ivan: *Sociologija*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.

Neumann, Franz: *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed, 1992.